

УДК 332.72:338

DOI: 10.24144/2078-1431.2020.2(25).235-243

Павло Халімон,
здобувач кафедри публічного управління та менеджменту організації
Національного університету «Чернігівська політехніка»

УДОСКОНАЛЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОМУ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННІ

Як об'єкт загальних інтересів і «наскрізний» фактор відтворювального процесу, земля є центральним, базовим об'єктом відтворення в Україні, а земельні відносини у загальній структурі суспільних відносин займають відповідне місце. У такому сенсі ці відносини стають регулятором всієї сукупності суспільних зв'язків, включаючи не тільки економічну, але і соціально-демографічну, політичну, екологічну та інші складові. Одним із важливих завдань удосконалення земельних відносин є здійснення на всій території державної кадастрової оцінки землі і забезпечення переходу на систему земельних платежів, які формуються на основі рентної вартості землі. Систематичне проведення державної оцінки земель у системі державного земельного кадастру дозволить створити механізми, що забезпечать проведення більш раціональної податкової й інвестиційної політики держави, підвищити ефективність управління земельними ресурсами, що в кінцевому підсумку забезпечуватиме збільшення дохідної частини бюджетів усіх рівнів і сприятиме якісному вирішенню соціально- економічних проблем суспільства. Із інституціональних аспектів оптимізації землекористування пріоритетними мають стати: надання процесу трансформації земельної власності економіко-соціальної спрямованості; визначення економічної оцінки земель як природного капіталу; удосконалення системи плати за землю, виходячи з її комплексного оцінювання як ресурсу природи тощо. З наукових позицій удосконалення діючої системи державного управління земельними ресурсами, в контексті інституційних змін, повинно орієнтуватись на розвиток різноманітних форм співпраці та партнерських домовленостей між органами державного управління, землевласниками та землекористувачами, впровадження регуляторних механізмів екологічно адаптованого використання земельних ресурсів.

Ключові слова: державна політика, земельні ресурси, економічні відносини, землекористування.

As an object of common interests and a «cross-cutting» factor in the reproduction process, land is the central, basic object of reproduction in Ukraine, and land relations occupy an appropriate place in the general structure of social relations. In this sense, these relations become the regulator of the whole set of social relations, including not only economic but also socio-demographic, political, environmental and other components. One of the important tasks of improving land relations is the

implementation of the state cadastral assessment of land throughout the territory and ensuring the transition to a system of land payments, which are formed on the basis of the rent value of land. Systematic state land valuation in the state land cadastre system will create mechanisms to ensure a more rational tax and investment policy of the state, increase the efficiency of land resources management, which will ultimately increase the revenue side of budgets at all levels and contribute to quality socio-economic problems. society. From the institutional aspects of land use optimization, the priorities should be: providing the process of transformation of land ownership of economic and social orientation; determination of economic valuation of land as natural capital; improvement of the land payment system, based on its comprehensive assessment as a resource of nature, etc. From the scientific point of view, the improvement of the current system of state land management, in the context of institutional changes, should focus on the development of various forms of cooperation and partnership agreements between government, landowners and land users, introduction of regulatory mechanisms for environmentally adapted land use. Society should remain the main consolidated «owner» of territorial land resources, delegating to specific landowners their administrative and other functions within a fairly narrow, open to change, the boundaries of land law. Hence, the whole system of market transactions with land ownership should be relatively conditional, and therefore it is reasonable to leave the owner in possession and disposal is not a specific material (land) substance, but only a controlled right to use it.

Keywords: *state policy, land resources, economic relations, land use.*

Постановка проблеми. Формування ринку сільськогосподарських земель залишається одним із найбільш нагальних питань державного регулювання земельних відносин в Україні. Теоретичні основи його функціонування досить тривалий час були предметом уваги теорії державного управління. Однак для України, яка з певних історичних причин зорієнтована на розвиток ринкових відносин в умовах міжнародної інтеграції, актуальним виявилось переосмислення та поглиблення теоретико-концептуальних засад формування й реалізації державної земельної політики. Головними проблемами формування та функціонування державної земельної політики є: 1) неоднозначне сприйняття суспільством ринкових механізмів щодо функціонування земельних відносин; 2) незадовільний рівень щодо визначеності, різні суперечності у змісті й характері прав на землю; 3) невідповідність регуляторних заходів щодо функціонування ринку землі соціально-економічному характеру відносин [1-2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика регулювання земельних відносин представлена в багатьох працях вітчизняних науковців, а саме: В. Апопій, О. Бородіної, Б. Косович, М. Мацько, А. Мірошніченко, Л. Поліщук, А. Третяк, М. Федорова, О. Чаплигіної, М. Щурика та інших. Проте невирішеними залишаються питання щодо вдосконалення організаційно-економічного механізму регулювання відносин власності на землю, потребують доопрацювання певні складові орендних відносин, відкритими залишаються питання про запровадження ринку земель в Україні.

Формулювання цілей статті. Метою статті є дослідження особливостей удосконалення економічних відносин у сільськогосподарському землекористуванні.

Виклад основного матеріалу. Залучення в ефективний обіг земельно-ресурсного потенціалу та удосконалення земельних відносин у сільському господарстві є одним із стратегічних напрямів соціально-економічного розвитку України. Дійсно, земельні ресурси, на використанні яких формується близько 95% обсягу продовольчого фонду та 2/3 фонду товарів споживання, по праву вважаються первинним фактором виробництва, основою економічного розвитку. Частка земельних ресурсів у складі продуктивних сил держави становить понад 40%. У структурі ресурсів сільськогосподарського виробництва земля займає 40-44%, виробничі фонди та оборотні засоби – 20-21%, трудові ресурси – 38-39%. Середньозважена землезабезпеченість основних галузей економіки є достатньою для їх нормального розвитку і функціонування. Земельний фонд України характеризується наявністю високого біопродуктивного потенціалу. У його структурі переважають землі з родючими ґрунтами, основна база землеробства країни розміщується на ґрунтах чорноземного типу (60,2% площі орних земель), і це дає підстави для висновку, що і в майбутньому країна не матиме проблем у галузі продовольчої безпеки [3].

Разом з тим, зараз у більшості галузей економіки через недосконалість нормативів, низький рівень проектно-технічних рішень земля використовується нерационально. Існуючі нормативи відведення земельних ділянок для потреб промисловості, транспорту, енергетики в 2,5-2,7 рази перевищують нормативи, прийняті в країнах ЄС. Обмеженість і вичерпність територіальних ресурсів землі, поступове скорочення площі продуктивних земель може загострити в окремих регіонах проблему землезабезпечення.

Стратегія конкурентоспроможного розвитку аграрного сектору України передбачає створення більш ефективних форм землегосподарювання. Складність вирішення цього завдання у перспективі буде визначатись низкою обставин, дією об'єктивних і суб'єктивних чинників, які визначають спрямованість і динаміку сучасних змін стратегічних імперативів раціоналізації землекористування. Зокрема це стосується статусу землі і земельних відносин.

Відзначимо, що формування інституту приватної власності на землю, різних форм господарювання посилює економічну і політичну роль землі як товару. В Україні практично створені основи нових земельних відносин: ліквідовано державну монополію на землю, здійснено перехід до різноманіття форм земельної власності; проведено безкоштовний перерозподіл землі на користь громадян; уведено платне землекористування; основна частина сільськогосподарських земель передана у приватну власність; землі лісового фонду, природоохоронні й інші найбільш цінні землі знаходяться в державній власності; виконано значні обсяги земельно-кадастрових робіт; створено об'єктивні умови для обігу землі [4].

Тому основні стратегічні напрями діяльності щодо вирішення поставлених проблем у найближчі роки повинні спрямовуватись на забезпечення та посилення:

- раціонального використання земель (у тому числі під господарськими системами і поселеннями) за рахунок упорядкування структури їх розподілу за категоріями, угіддями і власниками;
- екологічної стабілізації ландшафтів шляхом встановлення збалансованого співвідношення природних і антропогенно змінених земель, а також розвитку рекреаційного та санаторно-лікувального потенціалу;
- розширеного відтворення продуктивності і родючості сільськогосподарських угідь на основі впровадження ґрунтозахисного екологічного землеробства;
- процесу створення корпоративних форм об'єднань землевласників, поширення системи спільного користування сільськогосподарськими угіддями на основі різноманітних форм власності на землю;
- ефективних якісних систем планування та управління власністю на землю, спрямованих на підтримку оптимальних форм землекористування.

Земельні трансформації мають супроводжуватися синхронною перебудовою інституціонального управління аграрною економікою та землегосподарюванням. Тут потрібно створити нові інститути та види послуг, орієнтованих на ринкову економіку, удосконалення нормативно-правової бази у сфері збереження, відтворення та використання земельних ресурсів тощо. Одним із пріоритетних завдань на майбутнє є формування цивілізованої системи земельних ринкових інститутів. Вона повинна, в першу чергу, бути погоджена із правовими та директивними регуляторами змін. Слід відпрацювати також правові норми і механізми, які дозволяли б не тільки ефективно використовувати земельноресурсний потенціал, але й охороняти та відтворювати його. До механізмів регулювання раціонального використання і охорони земель доцільно включити:

- встановлення податкових і кредитних пільг тільки землевласникам, які виконують за власні або позичені кошти заходи з відтворення родючості ґрунтів, поліпшення якісного стану земель (звільнення від оподаткування частини прибутку, яка включається в земельноохоронні інвестиції, виплата державою процентів по кредитах, що використовуються на охорону земель);
- бюджетне фінансування робіт з відновлення земель, що зазнали погіршення не з вини сільськогосподарських землекористувачів, а також заходів з тривалим строком дії (реконструкція агроландшафтів, значна по території трансформація угідь, будівництво підромеліоративних систем тощо);
- звільнення землекористувачів від сплати податку на земельні ділянки, які знаходяться в стані рекультивації чи сільськогосподарського освоєння впродовж проектного періоду проведення робіт;
- часткову компенсацію товаровиробникам доходу, не отриманого в результаті тимчасової консервації деградованих земель;
- прискорену амортизацію основних фондів земле- і природоохоронного значення;

- встановлення на екологічно чисту продукцію цінних надбавок, розмір яких відшкодував би землекористувачам додаткові витрати, пов'язані з охороною ґрунтів (наприклад, на впровадження вирощування культур без застосування пестицидів). Одночасно слід передбачити запровадження системи економічних і юридичних санкцій за погіршення якості, порушення або знищення ґрунтового покриву. Штрафні стягнення повинні справлятися із доходу товаровиробників, а їх розміри визначатись на рівні розміру встановленої еколого-економічної шкоди та нормативних витрат на ґрунтовідновлювальні заходи [5-6].

Серед стратегічних завдань з охорони земель найважливішими є:

- 1) зменшення розораності ґрунтового покриву;
- 2) дотримання екологічних вимог охорони земель при землеустрої територій;
- 3) поетапне встановлення екологічно збалансованого співвідношення земельних угідь у зональних системах землекористування.

Негативні тенденції, що склалися в галузі використання земельного фонду в умовах екстенсивного розвитку продуктивних сил, обумовлюють вже в найближчі роки необхідність перегляду як існуючої структури розподілу земель за категоріями, угіддями та власниками, так і концепції розвитку земельних відносин. Пріоритетні напрями оптимізації територіальної структури землекористування повинні базуватись на:

- врахуванні земельно-ресурсної бази, динаміки розселення, регіональних особливостей розвитку продуктивних сил;
- здійсненні заходів щодо екологічного планування територій, зокрема консервації малопродуктивних, деградованих та технічно забруднених угідь;
- обмеженні відведення продуктивних угідь для несільськогосподарських цілей;
- застосуванні економічних важелів впливу на суб'єкти землекористування щодо забезпечення сталості оптимальної структури агроландшафтів. В перспективі повинна здійснюватись диференціація земель за принципом самодостатнього соціально-економічного розвитку територій у відповідності до вимог забезпечення їх екологічної стійкості, застосування у промисловості та сільському господарстві технологій, спрямованих на підтримання екологічно безпечного стану ґрунтів, посилення їх екологічних функцій у природних і антропогенних ландшафтах.

По-перше, зазначена оптимізація повинна допомогти впоратися з першочерговими завданнями з подолання економічної кризи та її соціальних і екологічних наслідків, а по-друге, вона повинна створювати територіально-ресурсні передумови для здійснення радикальної структурної перебудови в економіці. Заходи з вирішення першочергових завдань кризового періоду повинні бути неподільно пов'язані з заходами щодо вирішення основних проблем оптимізації землекористування в майбутньому.

Просторове, етнографічне і ґрунтокліматичне різноманіття України - головне обмеження радикалізму в соціально-економічному реформуван-

ні, а також вирішальна перешкода для домінування якого-небудь одного аспекту соціально- економічної політики, приміром приватної власності на землю. У зв'язку з цим вимальовується декілька важливих проблем, що вимагають невідкладного державного розгляду. Серед заходів, покликаних виправити сформоване положення, важливу роль відіграє створення повноцінної інституціонально - правової бази регулювання земельного ринку, у концепції якої повинні бути враховані і реальна економічна ситуація, і особливості земельних відносин у ринковій економіці [7].

Одним з найважливіших державних завдань є здійснення заходів стосовно виділення в складі земельного фонду країни земель загального призначення, забезпечення управління використанням цих земель і збору відповідних платежів у державний бюджет. У земельному законодавстві варто не тільки зберегти, але і розширити державну власність на землю. Без цього держава не може в повній мірі забезпечувати оборону і безпеку, захищати свої кордони, розвивати єдину інфраструктуру, транспорт і зв'язок, охороняти природу. Має бути здійснена велика робота зі створення в нових умовах інструментарію державного управління земельним фондом країни - державного земельного кадастру, державного контролю за використанням земель, землевпорядкування, оцінки і моніторингу земель як єдиної системи взаємозалежних між собою елементів для прийняття державою управлінських рішень. Ще однією дуже складною проблемою є доцільність реформування сільськогосподарського землекористування, виходячи з необхідності самодостатнього виробництва продовольства.

Досягнення раціональності українського сільськогосподарського землекористування повинно відбуватись за рахунок концептуального вирішення комплексу загальних стратегічних і тактичних проблем, зокрема здійснення державної кадастрової оцінки землі і забезпечення переходу на систему земельних платежів, що формуються, як уже вказувалося, з рентної вартості землі. У зв'язку з цим в діючу систему земельних платежів в Україні необхідно внести відповідні зміни. Перехід на нову систему платежів за землю дозволить збільшити їхні щорічні обсяги до 14-15 млрд. грн., у тому числі: за землі міст і селищ – до 5,0-7,0 млрд. грн. З огляду на постійний і стабільний характер надходження коштів від земельних платежів у дохідну частину місцевих бюджетів, вони можуть служити основою фінансування робіт з поліпшення земель, яке є вкрай недопустимим [8].

Отже, специфіка подальшого реформування земельних відносин полягає, з одного боку, у їх відносному обмеженні щодо володіння і розпорядження територіально-земельними ресурсами, а з іншого боку - у їх суб'єктності, багатомірності, багатофункціональності і соціальній універсальності. Така переорієнтація суті удосконалення земельних відносин обумовлюється тим, що здійснювана в Україні земельна реформа не вирішила поставлених перед нею завдань, земельне питання стало вкрай політизованим, а перехід землі до ефективних користувачів був практично заблокований через відсутність еколого-економічного обґрунтування цієї реформи: адміністративно-примусова модель земельних перетворень на селі виходила з принципу соціальної справедливості, а не з економічної ефектив-

ності; значну частину земельних часток одержали пенсіонери і працівники сільської соціальної сфери, хоча було цілком очевидно, що працювати на землі вони навряд чи зможуть, як це і мало місце на практиці.

Найбільш гострим і складним залишається також процес становлення ринку земель сільськогосподарського призначення. Серед першочергових заходів, покликаних виправити ситуацію, є створення повноцінної інституціонально-правової бази регулювання земельного ринку, в концепції якої повинні бути враховані і реальна економічна ситуація, і особливості землі як поліфункціонального ресурсу природи. Основні чинні правові норми, що врегульовують становлення багатуокладного земельного ладу в Україні, виявилися недостатньо соціально, економічно та екологічно обґрунтованими.

Останніми роками у зв'язку з прийняттям нового земельного законодавства земля стала об'єктом ринкових відносин – підлягає купівлі та продажу. Введено земельні платежі (податок, орендна плата тощо). Вони відображають економічну суть землі як товару та нерухомості. Ця функція землі радикально змінювалась від заборон державою угод з землею до державного заохочення земельного обігу. Однак зміна стратегічних імперативів раціоналізації земельних відносин повинна забезпечувати верховенство суспільних інтересів над індивідуальними, за суспільством повинна залишатись можливість зміни «правил гри» та сутнісного наповнення прав землевласників і землекористувачів.

Суспільство повинне залишатись головним консолідованим «власником» територіально-земельного ресурсу, делегуючи конкретним земельним власникам свої розпорядчі та інші функції в досить вузьких, відкритих для зміни межах земельного права. Звідси і вся система ринкових операцій із землею власністю повинна мати відносно умовний характер, а тому розумно залишати власнику у володінні і розпорядженні не конкретну матеріальну (земельну) субстанцію, а тільки контрольоване право користування нею.

Створення організаційної структури системи Українського державного земельного банку (державні, регіональні, районні і міські контори, комп'ютерне забезпечення, зв'язок, кадри) доцільно здійснити у два етапи: на першому етапі передати функції земельного банку декільком комерційним банкам, які заслуговують довіри, орієнтуючись при цьому на використання їх інфраструктури і кадрів; на другому етапі доцільно створити систему спеціалізованого Українського державного земельного банку із залученням інших банків. Необхідні радикальні перетворення, пов'язані не стільки з фізичним перерозподілом землі, скільки із встановленням, вилученням та перерозподілом її рентної вартості, створенням економіко-правових регуляторів руху землі-капіталу, високоефективних територіальних систем землегосподарювання [9].

Необхідно відзначити, що населення стало більш адаптованим до економічних умов сьогодення, зробило переоцінку поглядів щодо ролі і значення землі у суспільному виробництві. Слід зауважити, що результати маркетингових досліджень відображають зростання пріоритету приватної власності на сільськогосподарські угіддя. У результаті паювання земель селяни отримали земельні частки (паї) і мають можливість працювати само-

стійно. Але більшість землевласників не мають змоги, навиків, фізичних сил господарювати окремо, деякі селяни, власники земельної частки (паю) позбавлені комплексу необхідних для обробітку землі засобів праці. В той же час є люди, які готові взяти на себе ризик самостійно працювати на землі, але мають її в обмеженій кількості. Тому оренда землі за сучасних умов є одним з ефективних важелів її використання як засобу виробництва.

Висновки. Встановлено, що в регулюванні земельних відносин ключова роль повинна бути відведена саме державі, адже вона повинна розробляти ефективну нормативно-правову базу, виступати гарантом продовольчої безпеки країни, формувати екологічно безпечні умови для провадження господарської діяльності і сприяти раціональному використанню й охороні землі, а також нести відповідальність за дії, які будуть вступати у протиріччя із діючим законодавством. Державна земельна політика в Україні перебуває на етапі формування і на цей час не відповідає світовим критеріям та вимогам належного управління земельними відносинами. Для запровадження дієвого ринку купівлі-продажу сільськогосподарських земель відсутні необхідні соціально-економічні передумови, питання у значній мірі має лише політичний характер. Зарубіжний досвід також свідчить, що, перш ніж запускати ринок землі, варто розробити необхідну нормативно-правову й документальну базу. Як свідчить історичний досвід, саме запровадження ринку землі повинно проходити поступовий, поетапний шлях, а не нав'язуватися різними насильницькими методами. Актуалізуються потреби скорішого вирішення завдання щодо вдосконалення ринку оренди, адже саме оренда дає змогу досягати тих оптимальних розмірів у землекористуванні, не авансуючи необхідних коштів на купівлю землі, тому що витрати при порівняно низьких доходах досить нескоро себе окупають. Тому в майбутньому саме оренда буде перспективною формою землекористування, однак за умови, що держава використовуватиме ефективні механізми щодо контролю і сприятиме розвитку орендних відносин, які будуть мати законне підґрунтя. Насамперед це стосується врегулювання законодавчого поля щодо спадкоємства власності, надання орендарям й орендодавцям однакових прав та інше.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бородіна О., Прокоп І. Подолання структурних деформацій в аграрному секторі України: інституціоналізація і модернізація малотоварного сільськогосподарського виробництва. *Економіка України*. 2015. №4. С. 88-96.
2. Алопій В., Мацько М. Раціональне використання земель сільськогосподарського призначення : правові та економічні проблеми. *Екологічні, економічні та технологічні аспекти використання земельних ресурсів: матеріали міжнародного науково-практичного форуму, 19-21 вересня 2007р.* Львів: Львів. держ. агроуніверситет. 2007. 515с.
3. Чаплигіна О.В., Шиян А.А. Фактори впливу на ціну земель сільськогосподарського призначення. *Вісник Вінницького політехнічного інституту*. 2011. №1. С. 36-40.
4. Третяк А. Напрями формування державної земельної політики, або зміна пріоритетів земельної реформи. *Землепорядний вісник*. 2008. № 1. С. 21- 33.

5. Косович Б. Структура земельних відносин в Україні: економіко- правовий аспект. *Вісник Львівського державного аграрного університету: Економіка АПК*. 2004. №11(2) 563 с.
6. Мірошніченко А.М. Земельне право України: підручник. К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 712 с.
7. Федоров М. М. Організаційно-економічні передумови формування ринку земель сільськогосподарського призначення. *Економіка АПК*. 2003. №1. С. 25-31.
8. Durglishvili N., Shestakovska T., Kushnir S. Competitiveness of the agrarian business in the context of maintenance of leadership positions on the market. In: Strielkowski, W. (ed.). *Proceedings of the 2nd International Conference on Social, Economic and Academic Leadership (ICSEAL 2018), Advances in Social Science, Education and Humanities Research, Vol. 217, P. 177-184.*
9. Поліщук Л. Ринок землі: видимі й приховані ризики. *Землепорядний вісник*. 2008. № 1. С. 9 – 21.

EFERENCES

- 1.1. Borodina, O.M., & Prokop, I.V. (2015). Podolannia strukturykh deformatsij v ahrarnomu sektori Ukrainy: instytutsializatsiia i modernizatsiia malo tovarnoho sil's'kohospodars'koho vyrobnytstva [Overcoming structural deformations in the agrarian sector of Ukraine: institutionalization and modernization of commodity agricultural production]. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 4, 88-96 [in Ukrainian].
2. Аропії, V. & Матско, М. (2007). Ratsionalne vykorystannia zemel silskohospodarskoho pryznachennia : pravovi ta ekonomichni problemy [Rational use of agricultural land: legal and economic problems]. *Ekolohichni, ekonomichni ta tekhnolohichni aspekty vykorystannia zemelnykh resursiv - Ecological, economic and technological aspects of land use: Materials of the international scientific-practical forum*. L'viv: L'viv. derzh. ahrouniversytet [in Ukrainian].
3. Chaplygina, O.V., & Shiyan, A.A. (2011). Faktory vplyvu na tsinu zemel' sil's'kohospodars'koho pryznachennia [Factors of Influence on the Price of Agricultural Land]. *Visnyk Vinnyts'koho politekhnichnoho instytutu - Bulletin of Vinnytsia Polytechnic Institute*, 1, 36-40 [in Ukrainian].
4. Tretyak, A. M. (2008). Napriamy formuvannia derzhavnoi zemel'noi polityky, abo zmina priorytetiv zemel'noi reformy [Types of formation of state land policy, or change of priorities of land reform]. *Zemleporiadnyj visnyk - Land Management Bulletin*, 1, 21-33 [in Ukrainian].
5. Kosovych, B. (2004). Struktura zemelnykh vidnosyn v Ukraini: ekonomiko- pravovyi aspekt [The structure of land relations in Ukraine: economic and legal aspect]. *Visnyk Lvivskoho derzhavnogo ahrarnoho univertsytetu: Ekonomika APK - Bulletin of Lviv State Agrarian University: Economics of AIC*, 11(2), 563 [in Ukrainian].
6. Miroshnichenko, A. M. (2009). *Zemelne pravo Ukrayiny [Land law of Ukraine]*. Kyiv: Alerta [in Ukrainian].
7. Fedorov, M. M. (2003). Orhanizatsiino-ekonomichni peredumovy formuvannia rynku zemel silskohospodarskoho pryznachennia [Organizational- economic background land market development. agricultural land]. *Ekonomika APK - Economics of AIC*, 1, 25-31 [in Ukrainian].
8. Durglishvili N., Shestakovska T., Kushnir S. (2018). Competitiveness of the agrarian business in the context of maintenance of leadership positions on the market. In: Strielkowski, W. (ed.). *Proceedings of the 2nd International Conference on Social, Economic and Academic Leadership (ICSEAL 2018), Advances in Social Science, Education and Humanities Research, Vol. 217, P. 177–184* [in English].
9. Polishchuk, L. (2008). Rynok zemli: vydymi i prykhovani ryzyky [Real earth visible and hidden risks]. *Zemleporiadnyi visnyk - Land Management Bulletin*, 1, 9-21 [in Ukrainian].